

תוכן העניינים

1	פתח דבר
5	פרק ראשון. הגדרות: מיהו ערבי?
7	א. "ערבי" כמונח אנתרופולוגי
11	ב. "ערבי" כמונח אתנולוגי
18	ג. "ערבי" כמונח בלשני
25	פרק שני. המקורות
25	א. מקורות ספרותיים
25	1. כתובות מלכי אשור ובבל
25	(א) "כתובת המונולית" של שלמנאסר ג'
25	(ב) הכתובות מימי תגלת-פלאסר ג'
35	(ג) הכתובות מימי סרגון ב'
38	(ד) הכתובות מימי סנחריב
41	(ה) הכתובות מימי אסרחדון
45	(ו) הכתובות מימי אשורבניפל
50	(ז) כתובות נבונאיד הקשורות לשיבתו בצפון ערב
51	2. חיבורים היסטוריוגרפיים אחרים
51	(א) כתובת נגרת-כדר-אצר "מושל (ארצות) סוחו ומארי"
52	(ב) כרוניקות בבליית
54	3. המקורות המקראיים
54	(א) מיון המקורות
54	(ב) המקורות ההיסטוריוגרפיים
63	(ג) המקורות הלא-היסטוריוגרפיים
64	4. מקורות ספרותיים אחרים
64	(א) "תפילת נבני"

65	(ב) "כתובת השנינה על מלכות נבונאיד"
65	(ג) הרודוטוס
67	ב. מקורות לא־ספרותיים
67	1. מכתבים אשוריים מארכיונים ממלכתיים
72	2. "חווה" אשורבניפל עם מנהיגים קדרים
74	3. מסמכי מינהל, כלכלה ומשפט אשוריים ובבליים
74	4. מנסרות וגלילונים עם כתובות הנוגעות לערבים
75	5. כתובות צפון־ערביות
78	6. כתובות ארמיות מצפון ערב
79	7. אוסטרקאות אידומיאה
81	8. כתובות דרום־ערביות
81	9. תבליטים
85	פרק שלישי. הבחנות כלליות
	א. נתונים גיאוגרפיים והשלכותיהם על יחסי הערבים עם
85	ארצות הסהר הפורה
	1. תנודתיות קו המגע בין הנוודים ויושבי הקבע בספר הדרומי
85	של הסהר הפורה
90	2. הערבים כגורם חיוני במסעי המלחמה בסיני
94	3. סחר ערב
	ב. מאפייני היחסים בין מנהיגי הערבים ושלטונות
107	האימפריה האשורית
115	ג. הערות על נושאים בתחומי החברה וארגונה
115	1. הנוודים ליחידותיהם
125	2. תארי מנהיגים
128	3. לתופעת "מלכות ערב"
135	ד. נושאים בתחומי דת
	1. מיון אלים לפי שכיחות אזכוריהם בכתובות הצפון־ערביות
136	ולפי אזורי הכתיבה
	2. זיקות אלים למקומות ולקבוצות המשתקפות בשמותיהם
138	ובכינוייהם

139	3. מיון אלים לפי "עוגנים כרונולוגיים"
140	4. נתונים נוספים מן הכתובות הצפון-ערביות
141	5. נתונים ממקורות אכדיים
144	פרק רביעי. סקירה היסטורית
	א. מאמצע המאה ט' לפסה"נ עד התפשטות האימפריה האשורית
144	לארץ-ישראל
148	ב. ימי תגלת-פלאסר ג' וסרגון (738-705 לפסה"נ)
149	1. סקירה היסטורית
	2. השתלבות נוודים במערכת המינהל והשליטה האשורית
158	בדרום ארץ-ישראל ובגבול מצרים
162	3. בקעת הלבנון ודרום סוריה
164	4. אזור הפרת התיכון
165	ג. מסנחריב עד אשורבניפל (705-644 בקירוב לפסה"נ)
165	1. ימי סנחריב (705-681 לפסה"נ)
165	(א) סקירה מדינית-צבאית
171	(ב) סקירה כלכלית
172	2. ימי אסרחדון (681-669 לפסה"נ)
172	(א) שלד כרונולוגי
173	(ב) צפון-מזרחו של מדבר ערב
174	(ג) המסע לארץ בזו
181	(ד) כיבוש ארזה וכליאת אסחל
182	(ה) המסע השני למצרים ושאלת נתיבו
185	3. ימי אשורבניפל (669-630 לפסה"נ)
185	(א) מסגרת כרונולוגית והגדרת גושי המקורות
189	(ב) סקירת האירועים שנכללו בגוש המקורות א
196	(ג) סקירת האירועים שנכללו בגוש המקורות ב
204	(ד) קבוצות הערכים ומנהיגיהם בימי אשורבניפל
219	ד. התקופה הבבלית
219	1. ימי נבוכדנאצר (605-562 לפסה"נ)
223	2. ימי נבונאיד (556-539 לפסה"נ)

225	ה. התקופה הפרסית
226	1. השלטון הפרסי בצפון ערב ובדרום עבר הירדן
228	2. צפון סיני ומבואות מצרים
229	3. דרום החוף של ארץ-ישראל
230	4. מעמדם של הערבים אשר בדרום ארץ-ישראל במערכת המינהל והכלכלה של האימפריה הפרסית
232	5. אידומיאה
235	6. על זהותו של גשם הערבי
238	7. על ערבים במסופוטמיה במאות ח'-ה' לפסה"נ
249	8. סיכום
256	ביבליוגרפיה
288	מפתח המקורות
302	מפתח שמות אנשים
309	מפתח שמות מקומות וקבוצות
317	מפתח מאפיינים

פרק רביעי

סקירה היסטורית

מתוך המקורות שבידינו ניתן לעקוב ברציפות אחר מגעיהם של הנוודים עם יישוב הקבע הגובל במדבר הסורי-ערבי לאורך הסהר הפורה, ועם הגופים האימפריאליים ששלטו באזור זה מימי תגלת-פלסר ג' ואילך. עם זאת, ראוי להתחיל את הסקירה ההיסטורית בעיון בידיעות על הנוודים באזור זה בתקופה שמן אמצע המאה ט' לפסה"נ עד המחצית השנייה של המאה ח' לפסה"נ. אף שידיעות אלו מועטות, הן תורמות את תרומתן להבנתנו את אופי היחסים של הנוודים עם הגופים המדיניים המקומיים שהתקיימו באזור לפני התקופה האשורית, וכן יש בהן כדי לסייע להבנת תופעות יישוביות ופוליטיות בתקופת השלטון האשורי שבה מתחיל עיקרה של סקירה זו.

א. מאמצע המאה ט' לפסה"נ עד התפשטות האימפריה האשורית לארץ-ישראל

מן המקורות שבידינו עולה הימצאותם של נוודים בתקופה הנדונה בשניים מאזורי הספר של מערב הסהר הפורה: 1. בכתובת המונולית מפורח, שהיא התעודה הקדומה ביותר הנושאת את זכרם של הערבים, נמנה גנדבו (²Gi-in-di-bu³) הערבי בין ראשי הברית שניצבה בפני שלמנאסר ג' מלך אשור בקרקר בשנת 853 לפסה"נ.¹ לאור שיקולים שיבואו להלן, מסתבר שמולדתו של גנדבו הייתה בצפון המדבר הסורי-ערבי; 2. מס' דה"י עולה הימצאן של קבוצות נוודים שונות בספר הדרומי והמערבי של ממלכת יהודה. לצד שם העצם הכללי "ערבים", אנו מוצאים בדה"י גם שמות של קבוצות בודדות, כמו המעונים ו"שארית הפלטה לעמלק".

הערבים לא הוזכרו בכתובותיו של שלמנאסר ג' על מסעו בשנת 841

לפסה"נ שבו הגיע עד אזור דמשק והחורן;² ואף לא בין מעלי המס לאדד-נררי ג' אחרי הכניעו את ברהדר ג' (הוא *Ma-ri*^m) מלך ארם דמשק בשנת 805 לפסה"נ בקירוב, שעיימם נמנו אף שליטים של חבלי ארץ מרוחקים כפלשת, אדום וישראל.³ מכאן מסתבר כי תחומם של הערבים שהונהגו על ידי גנדבו היה מרוחק מנתיב מסעיהם של מלכי אשור במחצית השנייה של המאה ט' לפסה"נ, ולא נכלל באזור שהיה נתון למרותו המדינית של מלך ארם דמשק.⁴ הערכת המרחקים לשדה המערכה שבקרקר מרחיקה את האפשרות שמולדתו של גנדבו הייתה צפון ערב, ונראה יותר לקובעה במדבר הסורי, לעבר ואדי סרחאן. השתתפות גנדבו בקרב קרקר מסתברת בחששו מפני פגיעת שלמנאסר ג' באינטרסים שלו. נוכח ריחוקו מנתיב מסעי המלחמה של מלכי אשור, נראה שלא נשקפה לו ולנתיניו סכנת כיבוש בפועל, כי אם פגיעה בתעבורה לאורך נתיבי המדבר ובגבולו, שבהם היו לערבים אינטרסים כלכליים.⁵ ניתן לשער כי מכוחם של אינטרסים אלו ושל מגעים עם הספר של ממלכות ארם דמשק וישראל, שהגיעו בתקופה הנדונה לעוצמה ניכרת, היה גנדבו מעוניין ביחסים תקינים עם ברהדר ואחאב ובהיותו בן בריתם. בכתובת המונולית נאמר כי חילו של גנדבו מנה 1,000 גמלים.⁶ אפילו מספר זה מוגזם, ניתן ללמוד ממנו על

- 2 RIMA 3, pp. 48 1"-21"; 54 iii 45 – iv 7
- 3 RIMA 3, p. 213 11-21. על הכרונולוגיה של מסעי המלחמה של אדד-נררי ג' בסוריה, ובמיוחד של מלחמתו בדמשק, ראה Millard & Tadmor 1973: 61-64.
- 4 להנחה כי הממלכות במערב ארץ-ישראל ובמזרח שנגמנו בכתובת אדד-נררי ג', היו מדינות תלות של ארם דמשק, עיין מזר תשל"ד: 249, 261-262; תדמור תשכ"ב: 167-166.
- 5 על אינטרסים כלכליים המושתתים על יחסי מסחר בין חברי הברית שהתייצבה בקרקר בפני שלמנאסר ג', ועל חלקו של גנדבו הערבי במסגרת זו, עיין תדמור תשכ"ב: 170-168.
- 6 זוהי העדות הקדומה ביותר על השתתפות גמלים במספרים גבוהים בקרבות שבהם נטלו חלק בעיקר רגלים ורכב. נראה שבארצות מרוחקות מן המדבר הסורי-ערבי לא הונהג השימוש בגמלים בקרבות שדה אלא מאות שנים אחר כך, ואפשר שזהו מקור הידיעה אצל הרודוטוס ז, 86-87, על רתיעת סוסים מפני ריחם של גמלי המרוץ של הערבים, שנטלו חלק במסעו של כסרכסס ליוון בשנת 480 לפסה"נ; ראה כיו"ב את דברי כסנופון, בתיאור הקרב בין כורש וקרזוס מלך לידיה (חינוכו של כורש ז, א, 27). ראוי לציין כי בתבליטים מארמנותיהם של תגלת-פלאסר ג' ואשורבניפל (ראה עליהם לעיל, עמ' 81-84) נראים פרשים אשוריים דולקים אחרי ערבים הנמלטים על גבי גמלים, ואין בהם עדות לרתיעת הסוסים מפני הגמלים. על שימוש בגמלים כבהמות משא ולא כבהמות רכיבה במסעי מלחמה במערבה של אסיה הקטנה וביוון, ראה הרודוטוס ז, 80;

מעמדו הרם של גנדכו, בין אם כל הגמלים היו של נתיניו ובין אם היו שייכים למנהיגי שבטים אחרים.

רוב ידיעותינו על הנוודים בספר ארץ־ישראל במאה ט' ובמחצית הראשונה של המאה ח' לפסה"נ מקורן בספר דה"י. אחדים מקטעי ספר זה, שעניינם ערבים והמעונים, חיבורם נקבע לתקופת בית ראשון.⁷ ברם הנתונים שבידינו אינם מספיקים כדי לקבוע ביתר דיוק את זמן חיבורו של כל מקור ומקור. על כן, בדיון על תחומי היישוב והמעמד של קבוצות הנוודים השונות, נתייחס כאן למקורות המקראיים שמימי בית ראשון על התקופה הנדונה כאל מכלול אחד, ללא יכולת אבחון של התפתחויות ביניים.

בדה"ב כא, יז; כו, ו-ח נסמכו ערבים אצל יושבי פלשת, וראוי לציין שסמיכות זו מצויה במקרא רק בספר דה"י. ציונים נוספים לצד כמה מאזכוריהם, יש בהם כדי לסייע באיתור תחומי מושבם של הערבים הללו: 1. בדה"ב כו, ז נמנו "הערבים היושבים בגור־בעל" בין העמים שהכניע עוזיהו. שם המקום גור־בעל אינו ידוע משום מקור אחר וכבר בתקופות קדומות נחלקו בשאלת איתורו.⁸ אבל הסמיכות בכתוב זה בין "הערבים היושבים בגור־בעל" ובין פלשתים, וכן המשך הכתוב "וילך שמו עד לבוא מצרים" (שם, פס' ח), שבו נמסרה תוצאת פעולותיו הצבאיות של עוזיהו, מלמדים שיש לאתר את גור־בעל בתחומה הדרומי־מערבי של ממלכת יהודה;⁹ 2. אף הציון "הערבים אשר על יד כושים" (דה"ב כא, טז)

ז 125. לדחיית האפשרות להילחם פנים אל פנים תוך כדי רכיבה על גבי גמלים, ראה Macdonald 2015: 74-80 בדיון על מספר קרבות שהתחוללו במאות ט' לפסה"נ-ג' לסה"נ. ראה עוד להלן, עמ' 169, הע' 108.

7 על ערכם כמקורות היסטוריים של קטעי ספר דה"י הנדונים להלן, וכן של כתובים אחרים בספר דה"י על התקופה הנדונה שמוזכרים בהם נוודים ולא נמנו כאן, עיין לעיל, עמ' 58-62.

8 תרגום השבעים לדה"ב כו, ז: *καὶ κατίσχυσεν αὐτὸν κύριος ἐπὶ τοὺς ἄλλοφύλους καὶ ἐπὶ τοὺς Ἀραβας τοὺς κατοικοῦντας ἐπὶ τῆς πέτρας καὶ ἐπὶ τοὺς Μιναίους*, כלומר גור־בעל וזהה כאן עם הסלע, שדומה כי זיהוהו עם פטרה; והמעונים וזהו עם בני ממלכת מְעִין, הנקראים במקורות הקלאסיים *M(ε)ιναίοιοι*, שחלקם רב בסחר של צפון ערב במאה ה' לפסה"נ ואילך. בזיהוי השבעים משתקפת מציאות כלכלית ויישובית של התקופה הסמוכה לימיהם, אבל ודאי שאינם הולמים את ימי עוזיהו. כנגד זאת מסר יוסף בן מתתיהו (קדמ' ט 217), כי אחרי מלחמת עוזיהו בפלשת, שבה כבש את גת ויבנה (השווה דה"ב כו, ו), הוא עלה "על הערבים הסמוכים למצרים".

9 דה"ב כו, ז: "ויעזרהו האלהים על פלשתים ועל הערבים היושבים בגור בעל והמעונים".

כפרשת פשיטתם של הפלשתים והערבים ביהודה בימי יהורם, מורה על אותו כיוון, אם נקשר את הכושים הללו עם אלו שהוזכרו בדה"ב פרק יד. בתיאור רדיפתו של אסא אחרי זרה הכושי וחילו נאמר שם "וירדפם אסא והעם אשר עמו עד לגָרר... ויכו את כל הערים סביבות גרר... ויבזו את כל הערים... וגם אהלי מקנה הכו וישבו צאן לרב וגמלים" (דה"ב יד, יב-יד).¹⁰ איתור הכושים באותה סביבה משתקף כנראה גם בהערה שבדה"א ד, לט-מ, על מוצאם האתני של תושבי גָרר¹¹ בימי חזקיהו "כי מן חם היושבים שם לפנים", שכן כוש מתייחס על חם (בר' י, ו; דה"א א, ח). מנתונים אלה שבספר דה"י עולה אפוא הימצאותם של שבטי ערבים באזור נחל גרר ודרומה, "עד לבוא מצרים" במאות ט'-ח' לפסה"נ. מסקנה זו עולה בקנה אחד עם הידיעות שבתעודות האשוריות מימי תגלת-פלאסר ג' וסרגון על אזור הגבול שבין ארץ-ישראל ומצרים. ברשימת מעלי המס לעזויהו נמנו המעונים לצד פלשתים ו"הערבים היושבים בגור-בעל" (דה"ב כו, ז).¹² ובהקשר להתפשטותם של בני שמעון בימי חזקיהו, או סמוך לתקופתו, מוזכרים המעונים באזור מבוא גרר (דה"א ד, לט-מא). בעבר נשענו ההשקפות בדבר זיהוי המעונים על אזכורי *οἱ Μιναῖοι* בתרגום השבעים ובחיבורי היסטוריוגרפים קלאסיים בני המאה ג' לפסה"נ ואילך, שהמציאות היישובית המשתקפת בהם מאוחרת ביחס לתקופה שנדונה בדה"י. בעקבות זאת הוצע לזהות את המעונים שבספר דה"י עם בני ממלכת מְעִיָן שבדרום ערב.¹³ לפי גישה זו הכתובים על מגעי ממלכת יהודה במאות ט'-ח' לפסה"נ עם המעונים נתפרשו כמכוונים ליושבי מושבות מסחר שייסדו בני מְעִיָן באזור דדן (אל-עֶלָא) שבצפון ערב, או באזור מְעָאן שבדרום-מזרח אדום. ברם בסיסה

להצעות תיקון מעין "..." היושבים בגָרר ועל המעונים", ראה Japhet 1993: 879-880. אשר ל"מעונים" המוזכרים כאן, השווה תרגום השבעים לדה"א ד, לט-מא, ואין לזהותם עם "העמונים/המעונים" שבדה"א כ, א. ראה לעיל, עמ' 62.

10 שאלת זהותם של הכושים הללו עודנה פתוחה. יש הסוברים כי היו נוודים ונוודים למחצה, צאצאי שבטי כושו (במקרא כושן) המוזכרים בתעודות מצריות מימי הממלכה התיכונה, ששכנו בספר הדרומי-מזרחי של ארץ-ישראל ונטמעו במדיינים (עיין ליור תשכ"ג: 69; מזר תשכ"ג: 70-71). השקפה זו כרוכה בקושי מסוים לאור אזכוריהם בהקשר לגבולה המערבי של ממלכת יהודה במאות ט'-ח' לפסה"נ.

11 מקובל לגרוס כאן "למבוא גָרר" על פי השבעים *ἕως τοῦ ἐλθεῖν Γεραρα*. על אופיו של האזור הנדון כחבל ביניים בין הארץ הנושבת ובין חבלי המרעה של הנוודים, עיין אהרוני תשי"ד; נאמן תשל"ט.

12 נראה שיש לגרוס "המעונים" במקום "העמונים" גם בפס' ח, בעקבות תרגום השבעים לכתוב זה (והשווה כיו"ב דה"ב כ, א).

13 על ממלכת מעין ראה Hoyland 2001: 40-42; Avanzini 2016: 136-139, 155-170.

של השקפה זו נשמט משנתברר לאור המחקר החדש, המיוסד על חקר הכתובות שנתגלו בערב, כי אין לקבוע את זמן הפעילות המסחרית וההתיישבותית של ממלכת מְעִין בצפון ערב לפני התקופה הפרסית.

מקור בעל חשיבות מכרעת בשאלת איתורם של המעונים נמצא בכתובת ITP, Summ. 8 שבה מתוארות פעולותיו של תגלת־פלאסר ג' בגבול ארץ־ישראל. בתעודה זו מוזכרים המעונים ($^{kur}Mu^2-na-a-a$) בזיקה ברורה לתחום מצרים.¹⁴ על פי נתון חיצוני זה וכן דה"א ד, לט-מא, ניתן לאתר את המעונים המוזכרים בדה"י דרומית־מערבית לממלכת יהודה.¹⁵ תחומם נכלל אפוא באזור שצוין לעיל כתחומם של "הערבים" שהוזכרו בספר דה"י, היינו מנחל גרר עד נחל מצרים, ואולי אף השתרע הלאה משם, לעבר צפון סיני.¹⁶

ההשקפה כי יהושפט ועוזיהו ביססו את שליטתם בדרום הארץ על מערכת יישובים קטנים ומצודות בנקודות מפתח לאורך הדרכים הראשיות של הר הנגב נתגלתה כמוטעית. כיום מסתבר שמערכת זו קדומה יותר – זמנה המאה י' לפסה"נ – ואין סימנים לקיום של התיישבות חקלאית ויישוב קבע יהודאי בהר הנגב ודרומה ממנו במאות ט'–ז' לפסה"נ.¹⁷ מאידך גיסא, יש עדויות להימצאות נוודים באותו אזור, כגון הכתוב על "שארית הפלטה לעמלק" שבהר שער,¹⁸ אשר הוכו בידי משפחות מבני שמעון, כנראה בימי חזקיהו (דה"א ד, מב-מג). וייתכן שגם קבוצות נוודים אחרות, ובתוכן אלו שנדרונו לעיל ואפשר גם משפחות מבני שמעון, התגוררו באזור והתפרנסו ממרעה ואולי גם ממגעים עם שיירות מסחר, וודאי שכך היה בסביבת קדש־ברנע העשירה במים.

ב. ימי תגלת־פלאסר ג' וסרגון (738–705 לפסה"נ)

בכתובותיהם של מלכי אשור על מסעי המלחמה שלהם לסוריה מאמצע המאה ט' לפסה"נ עד שנת 738 לפסה"נ אין זכר לערבים. המגעים הצבאיים והפוליטיים של מלכי אשור עם הנוודים אשר במדבר הסורי־ערבי, קל וחומר עם אלה

- 14 להלן, עמ' 31.
 15 לשלילת קשר בין "פלוגי המעוני" ובין "המעונים" שבה"א ד, מא על ידי עיון במעתק התנועות $a > u$, ראה Knauf 1985: 114–115.
 16 על האזור הנדון כאן ראה נאמן תשל"ט: 140–141, 152.
 17 עיין כהן, כהן־אמין, תשס"ד; 154–158; Faust 2006.
 18 השם "הר שער" חל כאן גם על האזור שממערב לערבה. ראה גם דב' א, ב, מד; יהו' יא, יז; יב, ז; וכן השווה דב' לג, ב.